

Sociologie Românească

ISSN: 2668-1455 (print), ISSN: 1220-5389 (electronic)

POSTSOCIALISMUL: EVOLUȚIE CONCEPTUALĂ ȘI PERSPECTIVE VIITOARE. O ANALIZĂ CRITICĂ

Cosmina Elena MIHALCEA

Sociologie Românească, 2021, vol. 19, Issue 2, pp. 192-216

<https://doi.org/10.33788/sr.19.2.8>

Published by:
Expert Projects Publishing House

On behalf of:
Asociația Română de Sociologie

POSTSOCIALISMUL: EVOLUȚIE CONCEPTUALĂ ȘI PERSPECTIVE VIITOARE. O ANALIZĂ CRITICĂ

Cosmina Elena MIHALCEA¹

Abstract

Burawoy (1999), Eyal (2001), Berdahl (2006), Cervinkova (2012) and others have proposed the concept of „postsocialism” as a way of describing the gap between socialism and capitalism. But, in a world marked by “rearrangements, reconfigurations and recombinations that yield new interweavings of the multiple social logics” (Stark, & Bruszt, 1998) what does postsocialism entail? This article aims to provide an overview of the different perspectives regarding the meaning of postsocialism, by bringing together and examining ideas represented in the theoretical literature. Starting from the idea of reframing the understanding of the past, this analysis explores postsocialism, as a process, from four perspectives: imitation, involution, emergence or zombie socialism. The critique serves as a starting point for future directions in postsocialism conceptualisations, in order to better understand the present based on the past.

Keywords: postsocialism, involution, imitation, zombie socialism, transition, Eastern Europe.

Introducere

Postsocialismul a reprezentat și reprezintă un domeniu vast de interes pentru cercetarea sociologică (Burawoy, 1999; Eyal, 2001; Berdahl, 2006; Cervinkova, 2012; Alexander, 2007; Kim, 2017) fiind abordat din mai multe perspective, pornind de la punerea sa sub semnul tranziției și până la nevoia de atribuire de noi sensuri. Autori precum Verdery (1996), Hann (2002) și Stark (1998) caracterizează această perioadă prin tematica schimbărilor, a transformărilor, lansând ideea conform căreia nevoia de teoretizare a acestuia a scăzut odată cu trecerea timpului. Acest articol contestă afirmația din urmă și își propune să ofere o prezentare aprofundată a conceptului de „postsocialism” prin explorarea sensurilor sale reprezentate de-a

¹ Universitatea din București, Facultatea de Sociologie și Asistență Socială, București, ROMÂNIA. E-mail: cosmina.epure@yahoo.ro.

lungul timpului de cercetători din științele sociale. Contribuind la reconstruirea și reconfigurarea societăților, după reguli și obiceiuri noi, se ivește întrebarea dacă postsocialismul nu poate fi considerat un concept de sine stătător, cu definiție proprie, întocmai ca socialismul și capitalismul, curente politice, economice, sociale care au facilitat apariția și stingerea sa? Alegerea analizei conceptului de „postsocialism” nu este întâmplătoare, dat fiind faptul că de-a lungul timpului, analizele nu au aprofundat suficient adevărata însemnătate a acestuia. De cele mai multe ori, termenul a fost evidențiat doar în raport cu alte concepte precum „socialism”, „capitalism”, fără a acorda importanță definirii acestuia. Aceste argumente sunt susținute chiar de lipsa unei etimologii a cuvântului, astfel că în Dicționarul explicativ al limbii române termenul nu este prezentat sau explicat. Din acest motiv, este necesară o clarificare din partea autoarei cu privire la termenul tratat în articol. Pornind de la premisa conform căreia postsocialismul apare ca urmare a căderii socialismului, termenul potrivit ar fi „post-socialism”, însă încercarea definirii conceptului în termenii unui conținut de sine stătător (nici socialism, dar nici capitalism) ar legitima utilizarea formulării de „postsocialism”. Articolul se adresează preocupărilor de cercetare în vederea înțelegerii spațiului ex-socialist din Europa de Est.

În ceea ce privește metodologia, cercetarea a pornit de la un criteriu de bază, și anume experiența socialistă, fiind evidențiate studii ale sociologilor din Europa Centrală și de Est, dar și Rusia, ca etalon al socialismului, și din Europa de Vest, fără trecut socialist. Pentru documentare au fost selectate publicații online din științele sociale, din bazele de date Jstor, Sage Journals și Taylor and Francis Online. Astfel, au fost identificate articole științifice, cărți, teze de disertație, criteriile pentru selectarea materialelor fiind următoarele: (1) cercetările ofereau aprecieri critice cu privire la definirea postsocialismului, (2) descrierea evoluției postsocialiste în Europa de Est și/sau Rusia, (3) dacă postsocialismul se consideră a fi un concept de sine stătător sau derivat din alte concepte, (4) dacă este nevoie în continuare de căutarea de noi sensuri privind postsocialismul. Cuvintele-cheie privind căutarea după titlu și rezumat a materialelor necesare documentării conceptului au fost: *postsocialism*, *postsocialism and social context*, *postsocialism definition*, *postsocialism in Eastern Europe*, *postsocialism in Russia*. Astfel, au fost analizate un număr de 49 de surse, dintre care 18 volume și 31 de articole științifice apărute în reviste de specialitate.

În urma analizei literaturii, s-a constatat că adesea cercetătorii nu au drept scop definirea conceptului de postsocialism, tendința studiilor realizate fiind aceea de a nu acorda atenție însemnătății postsocialismului. Astfel, postsocialismului i-au fost atribuite o serie de reperi explicative:

- Tranziția (Eyal, Szelenyi, & Townsley, 1998; Pasti, 2006; Voicu, 2005; Zamfir, 2004) definită drept o trecere de la socialism la capitalism, proces prin care statele abandonează un regim politic, economic și social pentru a îmbrățișa un altul;

- Involuția (Burawoy, 2001a) percepută drept preluarea sarcinii de a realiza noua ordine în societate de către burghezie, însă în absența unor reguli și norme clar stabilite pentru realizarea schimbării, aceasta eșuează;

- Imitația (Muller, 2019; Saunders, 2018) descrie postsocialismul drept încercarea de a prelua și aplica principiile și valorile capitalismului, după modul în care acestea sunt promovate de statele vestice;

- Socialism zombi (Chelcea, & Druță, 2013; Mărginean *et al.*, 2004) interpretat drept perioada socialistă și reminiscențele sale – postsocialismul, prin metafora „fantomă”, utilizată de către partidele politice aflate la conducerea statelor pentru a evoca trecutul nefast de fiecare dată când acestea doresc să influențeze decizia cetățenilor pentru atingerea propriilor obiective.

Compararea acestor elemente a generat următoarele întrebări: cum se definește postsocialismul? Care sunt reperele sale cronologice, și anume când a început și când a luat sfârșit? Încercarea de redefinire a postsocialismului poate construi o identitate a sa, prin specificități clare? Articolul urmează structura metaforelor prezentate mai sus, prezentând deopotrivă perspectivele cercetătorilor din și din afara blocului ex-socialist, în scopul evidențierii diferențelor conceptuale pentru conceptul de postsocialism.

Postsocialism – Vest versus Est

Subiect amplu al dezbaterilor în cercetarea din științele sociale, postsocialismul a constituit de-a lungul timpului o provocare atât pentru cercetarea din vest, cât și pentru cea din est. Complexitatea sa a născut o discuție interesantă între doi cercetători cunoscuți: Chris Hann, antropolog britanic și Michal Buchowski, omologul său polonez. Preocupați de evoluția postsocialistă a Europei de Est, aceștia au propus perspective diferite asupra particularităților identitare ale perioadei. Buchowski lansează teoria conform căreia în studiile antropologice privind postsocialismul s-a creat o barieră între est și vest. Argumentul este acela conform căruia cercetătorii din Europa Vestică analizează postsocialismul doar din perspectivă proprie, utilizând metodele și tehnicile lansate la nivel regional (Buchowski, 2004, 3). În sprijinul afirmației sale, autorul analizează o serie de lucrări aparținând sociologilor vestici, evidențiind lipsa interpretărilor estice asupra socialismului și postsocialismului. Lipsa de racordare la punctele de vedere ale antropologilor din Europa Centrală și de Est determină o analiză incompletă fără perspectiva cercetărilor din state foste socialiste care au luat parte în mod direct la tranziția postsocialistă și o definiție a postsocialismului fără experimentarea directă a acestuia. Răspunsul critic formulat de Chris Hann evidențiază faptul că obiectivitatea unei cercetări sociologice este conferită tocmai de asumarea unui studiu în afara societăților în care un sociolog s-a născut și a trăit. Această abordare ar fi esența progresului empiric și teoretic (Hann, 2004, 196). Divergențele între cei doi au apărut ca urmare a modului în care fiecare percepe postsocialismul prin

prisma experimentării acestuia: Polonia – ex-socialistă, Marea Britanie – istorie democratică. Polonia fiind o fostă țară socialistă, Buchowski își asumă o privire din interior, racordată la evenimentele petrecute, în vreme ce Chris Hann alcătuiește acea schiță din exterior, ca un cercetător venit la fața locului pentru a interpreta căderea comunismului (Buchowski, 2005, 199).

Astfel, cercetătorii estici și vesticii pornesc de la stiluri diferite de cercetare, fapt ce explică particularitățile fiecărei școli. De vreme ce societatea este privită și analizată din două perspective, de către cercetători locali și internaționali, poate fi identificat un avantaj important: evitarea subiectivității și schițarea unui tablou relativ complet. Aspectul important de menționat este legat tocmai de faptul că postsocialismul dă dovadă de polivalență încă de la încercarea de a fi definit. În continuarea acestei controverse, sociologul ceh Petr Skalnik (2009) identifică o serie de elemente care pot influența eforturile antropologilor de a-și analiza societatea din care fac parte, și anume superficialitatea reprezentată de tendința de a crede că totul este cunoscut și, prin urmare, modul de evoluție al societății poate fi interpretat prin prisma experienței culturale, istorice și simbolice. De asemenea, sociologul ceh consideră faptul că postsocialismul este un concept greșit pentru că prin intermediul lui, se conturează ideea conform căreia socialismul a existat în state în care s-a aflat la putere partidul comunist (Skalnik, 2009). Prin urmare, Skalnik militează pentru întrebuițarea termenilor de comunism/postcomunism prin prisma faptului că descriu cu adevărat istoria statelor Europei Central-Estice. Discursul său este confirmat de cererea editurii Berghahn Brooks ca acesta și colegul său, Laszlo Kurti, să schimbe numele cărții editate împreună cu privire la etnografiile scrise de sociologi nativi din Europa Central-Estică, din *Europa Postcomunistă în Europa Postsocialistă* (Cervinkova, 2012).

David Ost (2018) definește Europa de Est, spațiu al moștenirii socialiste, drept o semiperiferie în raport cu vestul, reprezentat ca centru. Noua perspectivă portretizează regiunea drept o sursă de inovație și deschidere pentru vest, devenind un teren propice de cercetare pentru vesticii în vederea identificării ideilor și viziunilor creative. Prin urmare, diferența dintre periferie și semiperiferie este privilegiul celei de-a doua de a genera interes și sursă de inspirație pentru centru. În încercarea de a anticipa viitorul postsocialismului, cercetătorul evidențiază perpetuarea semiperiferiei, tradusă printr-un flux continuu de inovație (Ost, 2018). Disensiunile est-vest certifică ideea conform căreia studiile postsocialiste trebuie aprofundate și reanalizate pentru a scăpa de capcana etnocentrismului sau a subiectivității academice. Totodată, dincolo de clarificarea conceptuală, demersul științific se subscrie interesului general al unei bune înțelegeri a istoriei, pentru raportarea corectă la prezent și viitor. Cercetarea trebuie să depășească nivelul simțului comun, dedicându-se cu adevărat deslușirii de noi sensuri.

Conform lui Sharad Chari și Katherine Verdery (2009), postsocialismul poate fi interpretat în dublă cheie, fiind încadrat la studii post-Războiul Rece. În primă instanță poate reprezenta o perioadă istorică, marcată de tranziția de la principiile socialiste, comuniste la democratizare și liberalizare, dar și o serie de critici aduse

de cercetători curentului socialist. În fond, acestei perspective i se poate alătura și ideea conform căreia, deși postsocialismul se află în relație de interdependență cu teoria socialistă, apariția lui conduce la reconfigurarea relațiilor între state, prin transformarea tiparelor de interacțiune. Pornind de la această premisă, este interesant de observat faptul că deschiderea internațională presupune schimbări radicale în interiorul statelor de factură socialistă după căderea socialismului în 1989. Această teorie se construiește prin raportarea la trecut – comunism și viitor – capitalism, fără încercarea de explicare a punții aflate între cele două, reprezentată în fapt, de postsocialism. Marina Simic, profesoară la Facultatea de Științe Politice din Belgrad, propune o perspectivă interesantă pornind de la dificultatea alcătuirii unui curs despre postsocialism într-o țară cu trecut socialist. Astfel, aceasta susține faptul că termenul de „tranziție” nu poate fi ancorat în timp prin identificarea unui început sau a unui sfârșit. De asemenea, Simic atrage atenția asupra dificultății teoretizării și angrenării gândirii critice, dat fiind faptul că practicile cotidiene sunt considerate evidente și obișnuite. În fond, aceste prejudecăți împiedică depășirea barierei culturii dominante și a discursurilor politice (Simic, 2018, 148). O provocare în acest sens este reprezentată de detașarea cercetătorilor care trăiesc în țări foste socialiste, de experiența istorică prin intermediul căreia este împiedicată aprecierea critică. Tranziția capătă noi valențe ca urmare a analizei realizate de către cercetătorii Jelisaveta Blagojević și Jovana Timotijević (2018): „tranziția postsocialistă creează această stare inerentă de dezorientare («*being lost*») păstrând urme ale socialismului (fie sub forma nostalgiei sau ale particularităților instituționale), în timp ce plantează sămânța deficitară a democrației liberale – rămânând mereu între *not-being-anymore and not-being-yet*” (Blagojević, & Timotijević, 2018, 78). Teoretizarea tranziției prin incertitudinea și împrumutarea elementelor trecutului și prezentului conturează premisele postsocialismului, care funcționează în acest caz, ca o mediere, o punte către viitor. Dimensiunea deficitară a democrației face referire la dificultatea implementării tuturor principiilor sale într-un sistem cu reminiscențe socialiste. Astfel, eforturile de schimbare produc o atmosferă guvernată de nesiguranță și agonie și se transformă într-o terapie a șocului (Gerber, & Hout, 1998, 4), prin care se încearcă trecerea abruptă de la economia de tip socialist la instituția și practicile de piață. În fond, deși sunt schițate reperle temporale cu privire la apariția și dispariția postsocialismului, apare dificultatea evidențierii particularităților sale. Motivul principal poate fi acela că postsocialismul nu a fost niciodată destinat să fie un curent, un fenomen clar ancorat în societate, fiind o perioadă necesară schimbării regimurilor. Rolul postsocialismului nu a fost clar, pentru că acesta avea un termen de valabilitate limitat pe traiectoria socialism-postsocialism-capitalism.

Într-un studiu al țărilor est-europene, Mițja Velikonja (2009) tratează postsocialismul sub umbrela nostalgiei perioadei apuse, considerând intervalul un vid intermediar, provizoriu. Prefixul „post-” este interpretat drept apariția unei perioade care urmează „sfârșitului lumii”, prin care statele nu mai au propria identitate. Acesta susține că fenomenul se naște în mentalul colectiv odată cu

schimbarea. Prin prisma incertitudinii și nemulțumirilor asupra prezentului, oamenii tind să se refugieze în trecut, pe care îl glorifică. În continuare, termenului de postsocialism i se adaugă dimensiunea de gol absolut, prin scindarea dintre trecut și viitor, fapt ce conduce la dificultatea definirii și identificării reperelor sale legate de mod de manifestare, efectele trecutului și consecințe asupra viitorului. Explicarea postsocialismului drept un vid evidențiază o lipsă de continuitate în evoluția istorică a societăților ex-socialiste, fapt ce invalidează ipoteza autorului articolului. Vidul, prin definiția sa, reprezintă un gol, fără caracteristici și conținut. În acest sens, schițarea postsocialismului drept un vid devine o asociere eronată, dat fiind faptul că postsocialismul a constituit o perioadă dinamică în statele ex-socialiste: reconsiderarea valorilor socialiste prin păstrarea celor benefice și abandonarea celor negative, cunoașterea ordinii capitaliste și adaptarea societății la aceasta. În fond, trecerea de la socialism la capitalism nu se poate realiza printr-o ruptură bruscă în cadrul societății, fiind nevoie de o reconstruire a valorilor în jurul cărora se desfășoară viața socială. Moștenirea trecutului influențează fiecare societate și influențează progresul său. Nostalgia se înscrie într-o serie de moduri de portretizare a percepțiilor perioadei de după comunism. Cea dintâi strategie vizează abandonarea trecutului, denumită *antinostalgie* prin construirea discursului politic în jurul noilor ideologii precum naționalism, democrație liberală, piață liberă. Însă, aceste elemente sunt însoțite și de critici permanente cu privire la socialism și efectele sale dezastruoase. *Amnezia* plasează regimul sub semnul tăcerii, în încercarea de a eluda trecutul și a lansa un nou început. În cele din urmă, cea de-a treia atitudine este reprezentată de *revizionismul istoric* care pune socialismul sub semnul reinterpretării, fiind un destin impus de sovietici, menit să terorizeze și să limiteze populația (Velikonja, 2009).

Profesorul Svetlana Boym (2001) reprezintă nostalgia sub două forme: restauratoare și reflexivă. Pe de-o parte, cea dintâi își propune o orientare către reconstruirea transistorică a termenului de „acasă”, considerat a fi pierdut, și umple golurile de memorie. Această categorie întruchipează nostalgia drept o întoarcere către adevăr, caracterizând mișcările naționale și naționaliste la nivel global, prin construirea unor mituri antimoderne cu privire la istorie, apelând chiar și la teorii și simboluri conspiraționiste. Nostalgia reflexivă se definește prin dor, o întoarcere permanentă la trecutul glorios în schimbul realității nefavorabile. Dedicată detaliilor, aceasta creează premisele gândirii critice asupra trecutului care poate fi interpretat în mai multe moduri, prin lansarea unor fragmente din memoria colectivă. În fond, cele două dimensiuni atrag atenția asupra faptului că nostalgia poate să se dedice și modernității, nu doar trecutului. Eforturile de reconstruire a perioadei apuse pot fi înlocuite de evocarea amintirilor în scopul analizei și gândirii critice. Scopul final devine acela de a descoperi sensuri noi, precum și lanțuri de cauzalitate care au condus la formarea și propagarea nostalgiei. Acest mecanism poate contribui la evidențierea trecutului în fața celor care nu au trăit și simțit toate elementele sale. Principala motivație este posibilitatea acestora de a privi sub umbrelă obiectivă istoria, pentru a emite judecăți de valoare cu privire

la viitor. Pornind de la aceste perspective ale cercetătorilor, se evidențiază ideea conform căreia principalul motiv pentru care postsocialismul nu a fost definit, fiind întrebuințate o serie de repere, este faptul că scopul lui nu era acela de a rezista în timp, ci mai degrabă de a asigura tranziția de la socialism la capitalism. Cu toate acestea, nevoia de identificare a caracteristicilor sale devine importantă ca urmare a dinamicii unice, în felul ei, a acestei perioade.

Sociologul, Caroline Humphrey (2002, 12-13), merge către profunzimea conceptului, prin explicarea faptului că postsocialismul apare și se fundamentează pe structura socială deja existentă, astfel că un regim nu poate fi eliminat prin instalarea unor noi stiluri de viață. Într-o analiză exhaustivă a termenului, Humphrey (2002) atrage atenția asupra moștenirii socialiste care se află în spatele postsocialismului. Exemplul oferit de aceasta este reprezentat de alegerea președintelui Kârgâzstanului, Akayev cu un procent de 75% din voturi, fapt condamnat de jurnaliști drept o întoarcere la obiceiurile comuniste. Acest sentiment al socialismului nemuritor conduce la dificultăți în evaluarea caracteristicilor clare ale perioadei următoare. Un al doilea punct de vedere al lui Humphrey este și acela conform căruia pentru a decela și defini postsocialismul este nevoie de comparații, însă complexitatea fenomenului conduce la imposibilitatea stabilirii unor tipare. Cea de-a treia observație evidențiază scenariul prin intermediul căruia societățile foste socialiste ar putea manifesta o tendință de reorientare către valori și principii aparținând socialismului, determinate de modul în care societatea evoluează în timp, putând fi vorba de eșecul capitalismului în a îndeplini așteptările societății care determină căutarea altor oportunități. Însă, scenariile propuse se limitează doar la evoluția situației din interiorul societăților, fără a lua în considerare instituțiile internaționale care, prin intermediul cooperării și alianțelor, își propun tocmai modernizarea și deschiderea către democrație a statelor ex-socialiste și nu numai. Spre exemplu, prin intermediul mecanismelor de control, Uniunea Europeană stabilește o serie de indicatori pentru apartenență, precum respectarea drepturilor omului, limitarea corupției, dar și coeziunea economică.

Eforturile de definire a postsocialismului sunt succedate de reprezentarea sa ca un proces cultural. Susanne Brandtstädter (2007, 137-138) analizează conceptul ca rezultat al schimbărilor survenite la nivelul societății, prin „experimentarea haosului schimbării”, unde căderea socialismului a generat o perioadă în cadrul căreia valorile și principiile sale au căpătat valență negativă, societățile devenind preocupate de înlocuirea rapidă cu regulile capitaliste. Pe măsură ce studiile în domeniu evoluează, se agreează ideea conform căreia postsocialismul a constituit de fapt un punct de cotitură în evoluția și dezvoltarea statelor. Societățile postsocialiste își declară unicitatea prin intermediul a două schimbări moderniste petrecute într-un singur secol: o revoluție socialistă sau comunistă în prima parte a secolului XX, dar și o contra-revoluție capitalistă în cea de-a doua jumătate. Cele două momente importante în istorie au contribuit la „crearea unui spațiu al formalizării care să delimiteze practicile definite drept raționale și științifice pentru redefinirea societății”. Susanne Brandtstädter susține faptul că postsocialismul se

formează la granița dintre mai multe „*cosmologii moderne*”: proprietatea privată, un concept nou pentru societatea socialistă, valorile și principiile grupurilor sociale formate de-a lungul timpului, precum și cultura acestora, alături de măsurile administrative ale conducerii țărilor pentru a asigura tranziția către capitalism. Metafora „*cosmologiilor moderne*” conturează încă o caracteristică a postsocialismului: deschiderea către modernitate. În fond, aceasta ar putea reprezenta elementul constitutiv al postsocialismului, evoluția realizându-se în strânsă legătură cu adoptarea noilor măsuri pentru implementarea capitalismului.

Fiind un succes al socialismului, există o relație de cauzalitate între acesta și postsocialism. Janos Kornai (1992, 577-578) construiește imaginea postsocialistă prin colapsul socialismului. Printre motivele invocate de acesta se numără dificultățile economice date de lipsa dezvoltării tehnologice, forțarea creșterii economice, acumularea de datorii. Un alt element care a contribuit la nevoia de schimbare este nemulțumirea societății în legătură cu standardele scăzute de trai și privarea de servicii, toate fiind prezentate sub forma unor *macro tensiuni*. Kornai descrie căderea socialismului drept o transformare revoluționară care, în unele țări, se desfășoară într-un ritm alert: manifestații numeroase ale cetățenilor, demisia conducerii comuniste și instalarea unui nou guvern din fosta opoziție clandestină. Însă, schimbarea unui guvern reprezintă nu doar o schimbare de sistem, ci mai degrabă un proces istoric care necesită mai mult timp pentru a se desfășura și pentru a nu tulbura societatea prin modificări radicale. Acest proces denotă însemnătatea postsocialismului care se descrie printr-o serie de măsuri precum păstrarea rețelei instituțiilor de stat, trecerea de la sistemul dominant public la cel privat și propunerea unui grup de experți fără legături cu vechiul regim, care să poată promova o nouă viziune cu privire la tranziția la capitalism. Din aceste puncte de vedere, autorul susține perpetuarea, pe o perioadă lungă de timp, a unui sistem dual, ca rezultat al combinării elementelor socialiste și capitaliste. Dacă planurile partidelor politice de trecere la capitalism vor fi respectate, transformarea va fi finalizată, însă există posibilitatea ca tradiția socialistă să continue să se manifeste în rândul societății, fapt ce va conduce la conflicte. Perspectiva lui Janos Kornai aduce în discuție, pentru prima dată în cadrul literaturii de specialitate, o posibilă transformare a societății prin prisma valorilor morale. Astfel, se pune sub semnul întrebării modul în care implementarea capitalismului va acționa asupra mentalului colectiv: vor abandona oamenii principiile socialiste din viața de zi cu zi? Vor manifesta deschidere față de liberalizare și democrație? În acest caz, pot să apară mai multe tendințe în cadrul societății: blamarea și abandonarea originilor socialiste, dar și, în cazul în care capitalismul va eșua, o nostalgie după vremurile trecute. Pornind de la aceste argumente, autoarea poate concluziona că postsocialismul capătă valoare conceptuală tocmai prin scenariile cu privire la finalitatea sa. Mai exact, în funcție de evoluțiile fiecărui stat fost socialist, prin adoptarea noilor valori capitaliste, tranziția poate să conducă în două direcții diferite: succes sau eșec. Prin urmare, deși reperul în timp și spațiu cu privire la apariția postsocialismului poate fi identificat cu ușurință, anticiparea deznodământului este dificilă.

Însă, de-a lungul timpului, cercetarea din științele sociale s-a orientat și către perspectiva comparativă, fiind realizate o serie de studii care pun laolaltă postsocialismul și postcolonialismul. Inițial, cele două concepte au fost tratate separat, prin evidențierea diferențelor dintre cele două. Astfel că postsocialismul era schițat drept un concept lansat exclusiv de vest, apărut în urma Războiului Rece cu scopul de a evalua socialismul Uniunii Sovietice. Odată cu victoria asupra comunismului, toate elementele definitorii, dar și termenul în sine, au fost înlocuite de *produse vestice*, democrație, neoliberalism, liberalizare. Astfel, conceptul capătă o valoare artificială, fiind unul dintre eforturile antropologilor vestici de a reconstrui Europa postcomunistă. Cervinkova (2012) susține faptul că postsocialismul a luat naștere ca urmare a studierii socialismului din Uniunea Sovietică de către cercetătorii din Europa de Vest. Interesul pentru acest domeniu a venit din dorința de a aprofunda implicațiile politice, militare, economice și ideologice ale căderii blocului sovietic. La convergența dintre trecutul condamnat și viitorul mult așteptat, a luat naștere postsocialismul (Cervinkova, 2012, 157-161). Postcolonialismul s-a construit în jurul unei critici asupra reminiscentelor colonialiste perpetuate după dispariția acestuia, în vreme ce postsocialismul reprezintă un instrument creat de către cercetătorii vestici în scopul analizării societăților din fostele țări comuniste (Cervinkova, 2012, 161). Cu toate acestea, Chari și Verdery (2009, 6) recomandă aprofundarea celor doi termeni, prin identificarea unei asemănări fundamentale între aceștia: tranziția, astfel că alăturarea lor ar putea contribui la eliminarea barierelor legate de domeniile de studiu. Totodată, extinderea ariei de cercetare către cele două perioade permite compararea diferitelor forme de imperialism, care au existat în perioade diferite de timp și în regiuni geografice distincte. În ultimă instanță, înțelegerea acestora contribuie la aprofundarea formelor contemporane de capitalism global. În al treilea rând, prin această contopire ar putea fi limitat rasismul manifestat asupra societăților coloniale și etnocentrismul manifestat față de statele ex-socialiste de către celelalte state.

Postsocialismul ca tranziție

Într-o analiză exhaustivă a capitalismului românesc, Vladimir Pasti identifică răsturnarea de la putere a partidului comunist în România din decembrie 1989 cu tranziția care conducea către o „reconstruire a propriei civilizații” (2006, 3). Considerată a fi mai degrabă o formă de „postcomunism”, tranziția a devenit în timp o reformă, care-și propunea eliminarea reminiscentelor comuniste și alinierea cu vestul. Autorul evidențiază trei etape în modernizarea statului român: schimbarea sistemului politic totalitar de tip comunist cu unul democratic, trecerea de la economia de stat specifică socialismului la cea de piață promovată de Europa Occidentală și, nu în ultimul rând, reconstruirea relației din fostele țări comuniste și statele dezvoltate occidentale. Astfel, în scopul atingerii celui de-al treilea obiectiv, s-a apelat la nivel internațional la constituirea unor blocuri comunitare

care să aducă la aceeași masă toate părțile în vederea cooperării – NATO și Uniunea Europeană (Pasti, 2006, 11-12). Spre deosebire de celelalte cercetări care analizează tranziția postsocialistă, studiul lui Vladimir Pasti se remarcă, în primul rând, prin considerarea tranziției dintre comunism și capitalism drept „postcomunism” astfel că, prin prisma apartenenței sale și a proximității față de fenomen, percepe postcomunismul mai aproape de adevăr decât postsocialismul. În fond, postcomunismul devine o expresie directă a căderii comunismului, interpretat drept stadiul final al socialismului Uniunii Sovietice. Pe de altă parte, originalitatea cercetării este oferită și de conturarea rolului comunității internaționale în procesul tranziției, care, prin posibilitatea creării unui spațiu de cooperare, a facilitat ralierea la Europa Occidentală. Totodată, autorul merge mai departe de etichetarea perioadei drept tranziție și îi acordă statutul de reformă, fapt ce reliefează un nou înțeles. Din punctul de vedere al semnificației, reforma reprezintă o „transformare politică, economică, socială, cu caracter limitat pentru a realiza un progres”, conform Dicționarului explicativ al limbii române. Astfel, se evidențiază o serie de elemente: în primul rând, se poate vorbi de o posibilă plasare în timp – „cu caracter limitat”, cu o manifestare pe mai multe paliere – politic, economic și social. Prin urmare, asocierea dintre postsocialism și reformă nu este întâmplătoare, contribuind la creionarea unei definiții a conceptului. Din tranziție, postsocialismul poate fi definit drept o perioadă limitată, între comunism și capitalism, care a produs schimbări la nivel politic – prin forma de organizare, de la partid unic, la pluripartidism, economic – deschiderea către liberalizarea piețelor și social – reconstruirea dinamicii sociale prin orientarea către libertate politică, exprimare liberă, respectarea drepturilor omului. Reprezentarea postsocialismului drept „reformă” contribuie la evidențierea dimensiunii transformatoare a perioadei, care devine responsabilă de schimbări palpabile în rândul societății, precum cele menționate de Pasti. În fond, la reperele explicative identificate la începutul articolului, apare și „reforma” care contribuie la construirea tranziției de la socialism la capitalism.

În continuare, Bodgan Voicu (2005) în lucrarea intitulată *Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc. Schimbarea socială și acțiunile indivizilor* propune o delimitare clară a tranziției care a urmat comunismului de postcomunism (71). Astfel, principala diferență dintre cele două este reprezentată de nivelul de transformare care se produce. Tranziția vizează măsuri de natură economică (liberalizare, privatizare, retrocedarea terenurilor agricole), politică (democratizare, apariția partidelor politice, începutul constituirii societății civile), socială (reconfigurarea rețelelor sociale comuniste, emergența noilor clase) și pe linia mentalităților (dependența de stat și evitarea asumării responsabilităților). Pe de altă parte, postcomunismul pornește de la o economie semi-reformată prin care se înțelege o deschidere spre globalizare, migrația forței de muncă, consolidarea antreprenoriatului, dar și o „normalitate” a instituțiilor și ideologiilor prin negociere politică, alternanța electorală a partidelor politice, consolidarea societății civile. În ceea ce privește viața socială, se constată accentuarea

inegalităților de venit în societate, persistența și creșterea corupției, iar în planul valorilor sociale, cetățenii se adaptează la noua realitate, percepută ca un fel de modernitate (Pasti, 2005, 72). Perspectiva lui Bogdan Voicu reliefează pentru prima dată o individualizare a conceptului de „postcomunism”, fapt ce contribuie la conturarea sa teoretică. Această delimitare tranziție-postcomunism constituie dovada faptului că postcomunismul se poate înscrie în rândul noțiunilor precum socialism sau capitalism. Astfel, se schițează elementele sale definitorii, dar mai ales amprenta pe care o lasă asupra evoluției istorice.

Sociologul român Cătălin Zamfir (2004), într-o analiză ce vizează evoluția României după căderea comunismului, optează pentru întrebuintarea termenului de „tranziție” fără a menționa noțiuni precum „postcomunism” sau „postsocialism”. Din punctul său de vedere, perioada trebuie înțeleasă drept „trecerea de la societățile socialiste la societatea de tip capitalist”, scopul nefiind acela de alcătuire a unei schițe pentru cele două societăți, ci înțelegerea „procesului propriu-zis” care asigură trecerea de la primul tip de organizare socială la cel de-al doilea (2004, 19). În comparație cu ceilalți doi autori români, Cătălin Zamfir fixează punctul de pornire al tranziției în România anilor 1960, explicația fiind lipsa de adaptare a populației la impunerea valorilor socialiste și apariția speranței unei schimbări (2004, 19). Interesant de observat este faptul că cercetătorul identifică o utilizare a termenului de „tranziție” pe o scară largă, dar totodată la nivel vag, în mai multe momente ale istoriei: tradițional-modern, producție meșteșugărească – producție industrială (2004, 18). Aceste elemente pot susține lipsa unei nevoi de încadrare conceptuală a postsocialismului, prin prisma caracterului său temporar. Tranziția capătă astfel înțelesul unei punți, care alături de o strategie stabilită, conduce către schimbări. Prin urmare, meritul acesteia este de a contribui la modernizare, dovada fiind chiar istoria, care demonstrează faptul că toate tranzițiile au avut drept consecință evoluția.

În lucrarea *The Politics of Gender after Socialism: A Comparative-Historical Essay* (2000), Gail Kligman și Susan Gal aduc în același cadru postsocialismul și evoluția genului în Europa Centrală și de Est. Pornind de la modul în care discursurile și practicile de gen influențează reconstruirea statelor post-1989, analiza urmărește trecerea de la socialism la capitalism, prin fixarea unor repere esențiale. În primă instanță, metafora tranziției este considerată a fi depășită, neputând să descrie toate schimbările sociale specifice perioadei (ibidem, 110). Pe de altă parte, teoriile privind transformarea resping teleologia, prin accentuarea conexiunii strânse cu trecutul. Traectoria postsocialistă este tratată sub umbrela a doi termeni: continuitate și ruptură. Căderea socialismului comportă astfel aceste două dimensiuni, prin intermediul cărora sunt explicate experiențele și schimbările vieții cotidiene. Analiza lui Gail Kligman și Susan Gal nuanțează studiile asupra schimbării regimului în Europa de Est prin demonstrarea aportului important al masculinității și feminității din punct de vedere cultural și politic la reconstruirea postsocialistă a statelor (Frader, 2016).

În fond, se poate argumenta faptul că acest volum contribuie la evidențierea unor particularități ale postsocialismului, contribuind astfel la definirea și crearea unei identități: „*am evaluat postsocialismul în Europa Central-Estică dintr-o perspectivă a genului, schițând modurile diferite în care a fost trăit de bărbați și femei și a produs noi forme de relații între aceștia la locul de muncă, în gospodărie și în politică*” (Kligman, & Gal, 2000, 109). Printre schimbările survenite odată cu dispariția comunismului se numără încercările de limitare a abuzurilor asupra femeilor, reprezentate de violența domestică, dar și promovarea unei imagini favorabile cu privire la mamele care își îndeplinesc atât atribuțiile gospodărești, cât și pe cele profesionale. Toate aceste elemente atrag atenția asupra dimensiunii identitare a postsocialismului, care capătă mai multă însemnătate decât perioada de dinainte sau de după. Prin urmare, instalarea sa poartă amprenta deschiderii, putând fi interpretată în dublă cheie. În primă instanță, această deschidere aparține lumii vestice, astfel că devine un construct al imitației prin intermediul căreia se adoptă calea capitalismului. Prin instalarea postsocialismului și reconfigurarea structurilor sociale, se poate afirma că se conturează o identitate proprie a sa, demonstrată prin aceste transformări. În final, valoarea sa conceptuală îl adaugă în rândul conceptelor mari: comunism, capitalism, liberalism, principalul argument fiind maniera în care acesta le modelează pe fiecare, în funcție de particularitățile sale. Interdependența dintre aceste noțiuni pornește însă de la relația socialism–postsocialism. Precum ilustrează cercetătorii Caterina Borelli și Fabio Mattioli postsocialismul capătă importanță „în legătură cu experiența «socialistă» și urmările sale” (Borelli, & Mattioli, 2013, 10). Pornind de la această idee, postsocialismul devine un instrument prin intermediul căruia tranziția poate fi interpretată drept o sursă de evoluție, de inspirație pentru viitor, nicidecum o obligație de schimbare (Borelli, & Mattioli, 2013). Astfel, cei doi propun definirea postsocialismului drept conceptul care însumează „*socialismul, căderea sa haotică și potențialele evoluții*” (ibidem), afirmație care evidențiază conturarea unui nou concept, de sine stătător. Astfel, pornind de la căderea socialismului, societățile trec printr-o transformare care își propune să realizeze o tranziție de la valorile trecutului și pregătirea societăților pentru noi evoluții. Prin urmare, postsocialismul urmărește modul în care socialismul, cu valorile și tradițiile sale se estompează și lasă loc capitalismului.

Cercetătorii, Sonia Hirt, Slavomíra Ferenčuhová și Tauri Tuvikene (2017), își propun să analizeze posibilitatea existenței conceptului de „oraș postsocialist”, încercând să identifice modul în care căderea socialismului s-a răsfrânt asupra zonelor urbane din Europa de Est. O primă concluzie a cercetării a fost aceea că, de-a lungul timpului, eforturile de definire a „orașului socialist” au eșuat, singurul element evidențiat fiind faptul că această noțiune a apărut sub formă de contrast cu „orașul capitalist”. Mai mult, ambiguitatea a crescut odată cu apariția „orașului postsocialist” care urmează celui socialist și este contrar celui capitalist (Hirt *et al.*, 2017, 10). Dificultatea definirii acestui concept se aplică și în cazul postsocialismului, care este redus la principiul de continuitate în procesul de

schimbare. Accentul cade asupra modului în care trecutul se îmbină cu prezentul și generează noi semnificații în funcție de care poate fi perceput viitorul (Hirt *et al.*, 2017). Prin urmare, „orașul postsocialist” poate fi înțeles prin modul în care trecerea de la socialism la capitalism se răsfrânge asupra evoluției și modernizării orașelor. În final, dificultatea definirii postsocialismului s-a manifestat și în cazul încercării explicării și altor concepte precum „orașul postsocialist” fapt ce atrage atenția asupra necesității aprofundării termenului.

Dihotomia socialism-postsocialism a reprezentat un subiect demn de cercetare și pentru Jill Owczarzak (2009) care a transpus ideea conform căreia anumite acțiuni întreprinse de stat sunt influențate de dispunerea rolurilor de gen în societate. Astfel, această problematică s-a remarcat în Polonia și persistă în societatea poloneză post-sovietică. În ceea ce privește genul, interpretarea moștenirii socialiste se manifestă prin presiunea socială apărută în urma inițiativei ca femeile să urmeze cariere considerate tradițional masculine (Owczarzak, 2009). Prin prisma emancipării femeii, acest fenomen constituie o dovadă clară a încercării de corectare a politicilor învechite și un efort spre modernizare. În fond, relația socialism-postsocialism se traduce prin: eliminarea tradițiilor apuse în favoarea evoluțiilor actuale, însă cu anumite rezerve. Prin urmare, se evidențiază imposibilitatea abandonării totale a fondului socialist, soluția spre dezvoltare fiind bazată pe adaptabilitate și flexibilitate din partea societăților. Jill Owczarzak se evidențiază prin aprofundarea postsocialismului și a modului său de manifestare în cadrul societății – inegalitățile de gen.

Privind spre viitorul postsocialismului, Nina Bandelj (2016) susține că transformările de natură postsocialistă au survenit odată cu apariția globalizării neoliberale. Însă, transpunerea acestora s-a produs pe un fond instituțional nedevelopat, moștenit de la regimul anterior, fapt ce a îngreunat tranziția. Prin urmare, structurile preexistente în țările postsocialiste au preluat valori capitaliste, fără existența tradiției. Rezultatul final a fost acela al unei fuzionări precare între moștenirea trecutului și dezideratul capitalist (Bandelj, 2016, 3).

David M. Kotz (2018) construiește relația dintre trecut și viitor, socialism și capitalism, prin demonstrarea unei ciclicități. Pornind de la analiza trecutului socialist în Uniunea Sovietică și a capitalismului în prezent, autorul lansează ideea conform căreia trecutul și prezentul pot conduce la un viitor socialist. Astfel, modelele supuse evaluării evidențiază ideea conform căreia capitalismul, prin modul în care se manifestă actualmente, eșuează în a îndeplini nevoile oamenilor, o nouă variantă a socialismului, adaptat la contextul social actual, devenind o alternativă promițătoare (Kotz, 2018, 64). Pe fondul crizei economice din 2008, al pierderii locurilor de muncă și a caselor de către cetățeni, capitalismul a început să fie marcat de o lipsă de legitimitate. Interpretarea socialismului drept democratic, descentralizat poate avea potențialul de a rezolva problemele generate de curentul prezent și să alcătuiască un sistem bazat pe cooperare. Acest punct de vedere are rolul de a reliefa faptul că istoria se poate repeta în funcție de evoluție și de condițiile date la un anumit moment, astfel că nu se poate susține cu certitudine

că socialismul a rămas în trecut și se află în imposibilitatea de a reveni. Deși scenariul propus poate fi considerat o utopie, perspectiva lui David M. Kotz atrage atenția asupra faptului că o nouă direcție de cercetare ar fi aceea de evaluare a capitalismului și a formelor sale de manifestare. Din nou se conturează ideea conform căreia tranziția de la socialism la capitalism nu poate cunoaște un singur deznodământ, și anume instalarea celui din urmă regim (capitalist).

Stark și Bruszt (2002) se declarau împotriva limitării postsocialismului la un viitor deja stabilit, copiat, criticând și perspectiva conform căreia compararea permanentă dintre trecut – socialism și viitor – capitalism poate dăuna implementării democratizării și liberalizării. În favoarea acestei afirmații, autorii susțin argumentul că, de-a lungul timpului, capitalismul a fost definit în raport cu socialismul și viceversa, fapt ce a epuizat identificarea de noi perspective. În prezent, varianta optimă ar fi identificarea mai multor tipuri de capitalism în Europa de Est și compararea lor. Teoria propusă de cei doi sociologi, cunoscută și sub numele de „*path dependency approach*” constituie o contopire a teoriilor prezentate mai sus, prin construirea prezentului în strânsă legătură cu trecutul și viitorul. Transformarea devine dependentă de resursele schimbării conferite de trecut, fiind totodată deschisă la noi posibilități de reconfigurare a acestora. Conform definiției autorilor, teoria „*pornește de la ipoteza că rețeaua densă și complexă a moștenirii instituționale a ordinii politice și economice anterioare modelează așteptările și modurile de comportament ale actorilor (instituționali, dar și individuali) în perioada următoare schimbării de regim*”. Aceștia consideră că viziunea lor asupra postsocialismului abandonează dualismele privat/public, piață/ierarhie sau capitalism/socialism, dedicându-se analizei complexe a contextelor culturale. Totodată, Stark și Bruszt (2002, 7-8) explică unicitatea fenomenului postsocialist în Europa de Est prin prisma provocării lansate de crearea unor noi state în urma destrămării URSS-ului, căreia i se alătură reformele politice.

În articolul *Recombinant property in East European capitalism* (1998), David Stark aduce o critică problematicii tranziției, susținând că postsocialismul este interpretat drept o perioadă de dislocare, în cadrul căreia societatea este blocată între ordinea socială trecută și cea viitoare. Deși cercetarea este menită să definească elementele de particularitate ale capitalismului în Ungaria, Stark reușește să prezinte definiția postsocialismului, prin evidențierea evoluției sale. Conform acestuia, o multitudine de studii asupra Europei de Est au conturat existența unor structuri sociale economice paralele dezvoltate în socialism, diferite de cele stabilite pe cale ierarhică (Stark, 1998, 117). Crearea acestor rețele informale a condus la ideea conform căreia colapsul structurilor formale ale regimului socialist nu au rezultat într-un vid instituțional. În schimb, se identifică „*persistența rutinei și a practicilor, formelor organizaționale și a legăturilor sociale care pot deveni resurse și baze pentru angajamente credibile și acțiuni coordonate ale perioadei postsocialiste*” (ibidem). Raționamentul este urmat de constatarea că, în 1980, societățile din Europa de Est nu formau un sistem organizat în jurul unei logici unice, astfel că este puțin probabil ca în postsocialism să aibă aceeași identitate.

Schimbarea ordinii sociale nu este constituită de trecerea de la un stadiu la altul, ci rearanjarea modelelor deja existente. Așadar, și în acest caz se evidențiază perspectiva recombinărilor, reconfigurărilor ca rețetă a tranziției postsocialiste. Depășirea comunismului nu presupune dezorientare, repetiție sau degradare, ci deschiderea către forme organizaționale noi.

Această viziune se plasează sub semnul diversității societăților est-europene, luând în considerare faptul că specificitățile statelor ex-socialiste vor continua să traseze liniile viitorului. Un aspect important de menționat este necesitatea abordării postsocialismului în funcție de varietatea tipurilor de comunism.

Postsocialismul ca imitație

În lucrarea *Goodbye, Postsocialism!* (2019), Martin Muller pune perioada postsocialismului sub semnul incertitudinii bazate pe necunoscut și surpriză. Atât socialismul, cât și postsocialismul au pornit de la premisa unei schimbări fundamentale, fiind puternic ancorate în trecut. Prin strânsa legătură istorică, postsocialismul capătă valența unei semn de discontinuitate, o ruptură, creând mediul propice unei transformări a gândirii. Astfel, scopul postsocialismului în calitate de concept este acela de a lansa provocarea aplicării principiilor vestice – democrație, proprietate privată și societate civilă. Această idee conturează teoria imitării, prin preluarea experienței societăților democratice, pentru a atinge nivelul modernității (Verdery, 1996). Muller accentuează de la început două aspecte foarte importante: socialismul are încă de la început valența unui regim, în vreme ce postsocialismul rămâne la stadiul de concept. Această dihotomie marchează întregul studiu, prin argumentul că cel din urmă „a apărut în urma unei conjuncturi istorice drept un moment limitat care, în timp, s-a disipat, de vreme ce socialismul a rămas în trecut” (Muller, 2019, 2-3). Prin urmare, se conturează o posibilă ancorare în timp a postsocialismului – în trecut. Însă, și mai interesantă este asocierea dintre socialism și postsocialism, ele fiind legate amândouă de trecut. Cercetătorul evidențiază faptul că postsocialismul se identifică prin trecut, însă se pune întrebarea dacă în toate statele ex-socialiste s-a realizat în totalitate tranziția către capitalism? Generalizarea postsocialismului și plasarea sa în trecut poate să piardă din vedere profunzimea conceptului. Mai exact, autorul apreciază utilitatea unei analize aprofundate a evoluției postsocialismului în cadrul statelor ex-socialiste înainte de a fi declarat o perioadă apusă, prin prisma mai multor elemente precum: stadiul statelor la căderea socialismului, dar și la instalarea capitalismului, în raport cu particularitățile fiecăruia. Rolul acestei analize ar fi acela de a evidenția complexitatea postsocialismului în funcție de unicitatea fiecărei societăți.

În eforturile sale de a limita postsocialismul la stadiul de concept, autorul apelează la o comparație dintre acesta și postcomunism, sugerând ideea că meritul celui de-al doilea este de a se orienta către „aspectele formale și instituționale –

regimuri, piețe, prețuri, legi, opțiunile votanților, formarea statului și a partidului” (ibidem, 6), în vreme ce postsocialismul urmează calea vieții de zi cu zi, mergând în profunzimea vieții și a structurilor sociale. Scopul este acela de a demonstra faptul că în vreme ce postcomunismul poate fi mai ușor reprezentat prin elemente definitorii, în privința postsocialismului s-a constatat o tendință de abstractizare a conceptului de unde pornește și nevoia de încadrare teoretică, care stă și la baza acestui articol. Un aspect important de menționat este faptul că la fel cum aplicarea socialismului în Europa a evoluat după chipul și asemănarea caracteristicilor fiecărui stat, postsocialismul a urmat aceeași cale. Studiile realizate de-a lungul timpului aleg să construiască o perspectivă din afară, izolată de lucrurile palpabile determinate de căderea socialismului. De altfel, literatura de specialitate (Eyal, Szelenyi, & Townsley, 1998; Pasti, 2006; Voicu, 2005; Zamfir, 2004) nu își rezervă dreptul de a schița o clasificare a trăsăturilor postsocialiste, fiind convinsă de caracterul temporar al perioadei și, prin urmare, al conceptului. Perspectiva autorului susține ideea conform căreia postsocialismul poate să fie mai degrabă un instrument creat de cercetătorii vestici pentru a critica socialismul Uniunii Sovietice. Astfel, poate fi interpretat și sub forma unui instrument ce poate fi invocat în confruntările dintre capitalism–socialism, rolul acestuia fiind de a evidenția un caracter negativ și nefast.

Robert A. Saunders (2018) identifică postsocialismul cu tendința statelor foste socialiste de a-și crea un „brand”, în concordanță cu vestul, principalul furnizor al modernității și evoluției fiind reprezentat de Uniunea Europeană. Eforturile Europei de Est se manifestă prin încercarea promovării unor societăți deschise, pregătite pentru investiții materializate prin crearea unui slogan, a unui logo, o unei pagini de Internet dedicată turismului, dar și participarea la expoziții internaționale (Saunders, 2018). Autorul oferă exemplul Estoniei, care imediat după 1990, a întreprins primele măsuri pentru limitarea moștenirii socialiste. Astfel, pornind de la o politică a deschiderii internaționale, bazată pe evoluție tehnologică, Estonia a dezvoltat un sistem inovativ high-tech prin promovarea guvernării de la distanță, prin intermediul internetului. Odată cu apropierea sa de Uniunea Europeană și NATO, brandul creat de această țară a evoluat. Ulterior, promovarea țării a crescut prin angajarea uneia dintre cele mai bune firme pentru gestionarea brandului, Interbrand. Ascensiunea a fost asigurată și de câștigarea concursului Eurovision (2001), urmată de găzduirea sa în următorul an, construirea unui logo și al unui motto: „*Positively Surprising*”. Atenția a fost îndreptată și asupra rețelelor sociale, unde a fost dedicată o pagină pentru promovarea țării, care a câștigat mai multă popularitate decât Letonia și Lituania. Nu în ultimul rând, printre demersurile Estoniei s-a numărat și un site cu mottoul „*Make Estonia known!*”, dedicat atât zonei de turism, gastronomie, cât și unei secțiuni care îi învață pe estonieni cum pot folosi elementele identitare ale țării pentru promovarea sa internațională (Saunders, 2018, 103-105). Preluarea elementelor de promovare de la vest a contribuit la construirea unui pluralism postsocialist prin care unele state au reușit să atingă obiectivul și să dezvolte o relație consolidată cu piața europeană

– Estonia, în vreme ce altele au manifestat rezistență la schimbare – Belarus. Cel de-al doilea caz poate fi explicat prin faptul că dispariția Uniunii Sovietice și astfel, căderea socialismului, nu au produs nicio schimbare în interiorul statului, astfel că postsocialismul ar putea fi interpretat drept continuarea practicilor anterioare (Muller, 2019, 7). Exemplul nu este întâmplător întrucât vine să demonstreze, din nou, pluralismul postsocialismului. Meritul cercetării lui Robert A. Saunders rezidă în propunerea unui sistem de organizare în cadrul căruia statele funcționează ca niște companii, care realizează eforturi, atât de ordin economic, cât și social pentru a-și promova imaginea în rândul celorlalte societăți. Implicațiile acestui proiect se regăsesc atât la nivel de construire a unei destinații turistice, dar mai ales pentru consolidarea unei imagini care să câștige încrederea celorlalți.

Tranziția prin imitație reprezintă un subiect de analiză și pentru cercetătorii Alison Stenning și Kathrin Horschelmann (2008, 321) care plasează statele postsocialiste între Est și Vest, accentul fiind îndreptat asupra viitorului Vestului (acolo și atunci), în detrimentul unui „aici” și „acum” în Europa de Est. Astfel, diversitatea, profunzimea și particularitățile istorice și geografice sunt șterse pe măsură ce estul devine vest. Obiectivul de obținere a convergenței globale este puternic influențat de divergențele și diferențele postsocialiste. Prin urmare, istoria construiește un spațiu al predicțiilor non-lineare, unde certitudinea poate fi asigurată doar prin cunoaștere temeinică. Perspectiva tranziției de la socialism la capitalism este tratată în volumul *Making Capitalism without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe* (1998), însă autorii săi, Gil Eyal, Ivan Szelenyi și Eleanor Townsley, construiesc viitorul fără o privire atentă la prezent, pe care ei îl denumesc postcomunism. În încercarea de a identifica o serie de căi rapide de atingere a obiectivului capitalist, aceștia își ilustrează teoria prin analiza Europei Centrale: Republica Cehă, Ungaria și Polonia. În fond, pornind de la teoria capitalului social al lui Bourdieu, cercetarea pune în legătură succesul tranziției cu elitele ce se succed la conducerea statelor. Viziunea, cunoștințele și capacitățile lor provin din reconfigurarea nomenclaturii din vremea socialistă, argumentând că toate ramurile societății pot fi readuse la viață în direcția capitalismului. Astfel, în comparație cu traiectoria clasică a capitalismului în Europa de Vest, lumea afacerilor în societățile postcomuniste s-a dovedit a fi mult prea nepregătită pentru a reacționa la evoluția piețelor. Prin urmare, capitalismul revine tehnocraților care, împreună cu intelectualii, construiesc un nou sistem bazat pe monetarism, servind totodată și ca emblemă pentru societatea civilă.

Prin aceste interpretări, autorii își asumă lansarea unui nou curent, și anume sociologia neoclasică, prin abandonarea preocupărilor privind originea, dinamica și reproducerea unui capitalism unic și instituirea „unui mozaic al celor mai diverse structuri și instituții socio-economice” (Eyal et al., 16). În vreme ce sociologia clasică se dedică studiului particularităților capitalismului prin compararea societăților non-capitaliste, trecutul feudal și viitorul socialist, cea neoclasică își propune compararea capitalismului cu el însuși (Burawoy, 2001a, 1100).

Însă dorința de a organiza prezentul în funcție de viitor, abandonează un set de elemente importante în evoluție: situația actuală, particularitățile fiecărei organizări sociale, precum și aportul maselor la întregul proces. Caracteristica principală a acestei strategii este tocmai eludarea tranziției – a postsocialismului. Astfel, traiectoria studiului celor trei sociologi conferă o nuanță inovativă transformărilor europene, însă eșuează să explice tocmai tranziția. De asemenea, modelul elitei salvatoare propus de acești sociologi poate fi considerat a avea un grad mult prea ridicat de generalitate și, deși analiza se concentrează asupra Republicii Cehe, Ungariei și Poloniei, nu este prezentată o apreciere critică în legătură cu asemănările și diferențele dintre societățile respective (Domanski, 2000, 478).

Postsocialism teleologic – involuție

Literatura de specialitate urmărește traseul postsocialismului, punându-l adeseori sub semnul tranziției (Stark, 1992; Verdery, 1996; Burawoy, 1999). Însă, aceasta a evidențiat un traseu convențional al tranziției, teleologic „supus unui viitor prestabilit [precum capitalism sau democrație] sau ancorat într-un trecut dificil [precum totalitarismul]” (Burawoy, & Verdery, 1999, 4). Însă dimensiunea teleologică nu se dovedește a fi aplicabilă în cazul tuturor statelor care au cunoscut socialismul. Burawoy (2001b) evidențiază calea parcursă de Rusia în construirea postsocialismului, și anume tranziția fără evoluție. Modelul propus este cu atât mai interesant de analizat cu cât se abate de la regulile enunțate de-a lungul timpului de către cercetători: deznodământul postsocialismului: capitalism/democrație. Teoria lui Michael Burawoy (2001b) plasează postsocialismul Federației Ruse sub semnul transformării regresive, astfel că încercarea de imitare a valorilor și a principiilor capitaliste conduce statul către aplicarea formelor fără fond. Astfel, autorul a identificat două cauze care marchează fenomenul: în primă instanță, piețele s-au dezvoltat de-a lungul timpului la nivel local și regional, purtând amprenta normelor și tradițiilor specifice Rusiei. Liberalizarea și deschiderea acestora nu reprezintă decât o măsură forțată care, contravenind ordinii de drept, duce la nașterea și ascensiunea criminalității organizate și a ilegalităților. De asemenea, la nivel politic, înlocuirea totală a aparatului de putere socialist cu cel democratic presupune o trecere bruscă, fără realizarea unei tranziții. Perspectiva lui Burawoy (1999) duce la evidențierea mai multor considerente legate de statusul actual al postsocialismului rusesc. În primă instanță, caracterul postsocialismului rusesc este marcat de un sistem de valori bazat pe naționalism, glorificarea trecutului de colos, conservatorism, în sensul nealterării valorilor și tradițiilor, pentru solidificarea identității în fața tendințelor de acaparare externe. Astfel, este interesant de observat în ce măsură deschiderea către lumea internațională, liberalizarea economică și pluralismul politic s-au răsfrânt asupra acestui cadru unic.

În articolul *Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes* (2001a), Burawoy își propune o analiză și totodată, o comparație între cărțile *Making Capitalism without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe* (1998), (Eyal, Szelenyi, & Townsley) și *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe* (1998) a lui Stark Bruszt și Laszlo Bruszt. Burawoy consideră că cele două contribuții se orientează asupra unor paliere diferite ale tranziției de la socialism la capitalism. Stark și Bruszt își aleg ca punct de interes instituțiile, prin evaluarea deconstrucției celor vechi și crearea celor noi. Spre deosebire de cei doi menționați anterior, Burawoy interpretează demersul științific al lui Eyal, Szelenyi și Townsley drept o aprofundare a vremurilor comuniste și precomuniste în Ungaria, Polonia și Republica Cehă. Unitatea de referință în cazul acestora este reprezentată de indivizi. Una dintre observațiile lui Burawoy este legată de o supraestimare a importanței elitelor, a modelelor de privatizare și democrației politice și o subestimare a acumulării de capital și de relații între clase și forțele globale (Burawoy, 2001a, 1101). O primă concluzie ar fi că lucrările eșuează în a compara tipurile de capitalism, conceptul nefiind deloc definit.

Pentru a demonstra punctele slabe ale celor două cărți, Burawoy aplică modelele propuse de autori pentru Federația Rusă, cu scopul de a evidenția o teorie postsocialistă, care se declară împotriva optimismului neoclasic. Plecând de la afirmația lui Eyal conform căreia în vreme ce în Europa Centrală se poate identifica un capitalism fără capitaliști, în Rusia se aplică ecuația inversă. În Europa Centrală instituțiile capitalismului există fără clasa burgheză, în vreme ce la Moscova, deși aceasta este prezentă, fiind rezultatul recrutării unor proprietari de către vechea nomenclatură, nu poate funcționa eficient în absența unor reguli și a unei ordini capitaliste (Burawoy, 2001a, 1112). În acest caz, „*suntem martori nu la revoluție sau evoluție, ci cu siguranță la involuție – o lume aflată în prăbușire, în care burghezia formată din comercianți modelată din vechea nomenclatură a preluat economia pentru a produce pagube, constituind o întoarcere la societatea țărănească, retragerea către auto-aprovizionare și expansiunea producerii mărfurilor mărunte și a trocului*” (ibidem). Astfel, eliberarea de trecut nu devine decât o „răzbunare” a acestuia, o cauză fiind lipsa unui exemplu în direcția modernizării. Pe de altă parte, un element care influențează tranziția postsocialistă este reprezentat de rezistența la schimbare. Obiectivul statelor ex-socialiste este unul clar: implementarea valorilor capitaliste. Însă, gradul de îndeplinire a acestuia depinde de moștenirea culturală a societăților în cauză, dar și deschiderea pe care ele o manifestă. Aceste aspecte determină imposibilitatea delimitării exacte în timp a postsocialismului, ritmul fiind impus de particularitățile fiecărui stat.

Alternativa pe care Burawoy o propune preia o serie de elemente de la postcolonialism. Prin urmare, teoria postsocialistă tratează într-o notă critică principiile capitaliste, cu scopul de a evidenția potențialul pozitiv al socialismului. Soluția acestui sociolog militează pentru abandonarea modelelor vestice propuse pentru adoptarea și implementarea capitalismului și realizarea unei analize serioase

a socialismului pentru a evidenția particularitățile acestuia care s-au perpetuat până în prezent. Mai mult, Burawoy estimează că istoria va merge într-o direcție revizionistă, prin intermediul căreia nu va căuta să nege ororile comunismului, dar va recunoaște potențialul socialismului. Cercetătorul aduce de aceeași parte cele două regimuri, capitalismul nefiind mai puțin indezirabil decât socialismul, însă a reușit să ascundă contradicțiile și să profite de punctele sale forte. Pe de altă parte, socialismul nu a beneficiat de aceeași șansă, din cauze de natură istorică, nu a limitărilor proprii, și nu a putut să se reconfigureze înainte de a fi eliminat. În acest caz, argumentul lui Burawoy conform căruia socialismul ar fi putut să-și schimbe traiectoria și să poată implementa măsuri care să îi asigure continuitatea nu este tocmai valid întrucât schimbările produse în Uniunea Sovietică prin politicile de tip glasnost, deschiderea către exprimarea propriilor opinii și perestroika, restructurarea economică prin care guvernul se retrăgea din cadrul întreprinderilor individuale, au slăbit structura internă a statelor sovietice. Astfel, schimbarea devenea inevitabilă și, prin urmare, apariția postsocialismului nu putea fi evitată.

Socialism zombi

Într-o interpretare originală, Liviu Chelcea și Oana Druta propun un nou termen care să descrie perioada care a urmat postsocialismului, și anume socialism zombi. Conform acestora, conceptul poate fi definit drept „o *îmbinare a anticomunismului post-1989 și a hegemoniei neoliberale*” (Chelcea, Druta, 2016, 1). Lucrarea gravitează în jurul validității noțiunii de postsocialism în Europa Centrală și de Est. Spre deosebire de Burawoy care privește dimensiunea pozitivă a socialismului ca fiind prezentă și cu putere de influență asupra viitorului, cei doi autori apelează la metafora „fantomă” pentru a defini atât socialismul, cât și reminiscențele sale postsocialiste. Aceștia argumentează faptul că tranziția – portretizarea postsocialismului – a luat sfârșit, iar invocarea socialismului poate să deservească altor scopuri politice ale grupurilor hegemonice din Europa Centrală și de Est. O precizare în acest caz constă în diferențierea clară între fosta Republică Sovietică și statele europene ex-socialiste, prin aceea că socialismul denotă conotații pozitive în Rusia, exprimate mai ales în Republica Populară Donetsk (ibidem, 3).

În continuare, se conturează perspectiva conform căreia capitalismul postsocialist din Europa Centrală și de Est este construit nu doar din ruinele socialismului, dar și prin păstrarea vie a amintirii sau a fantomei sale (Simonica, 2012, iii). Astfel, articolul reușește să surprindă măsura în care socialismul zombi a funcționat ca un facilitator al politicilor de menținere a salariilor scăzute, reducerii cheltuielilor sociale și al diminuării implicării statului în domenii precum proprietatea privată (Chelcea, & Druta, 2016, 7). În final, Chelcea și Druta pun la îndoială probabilitatea ca postsocialismul, în calitate de concept, să fie întâlnit și în alte zone geografice, dat fiind faptul că reprezintă un construct exclusiv al Europei Centrale și de Est. În termeni de socialism zombi, această viziune atrage

atenția asupra faptului că postsocialismul nu va putea să devină niciodată un concept universal care să explice dinamici la nivel global. Meritul acestuia este însă acela de înțelegere și aprofundare a interacțiunilor dintre oameni, idei și capitaluri din interiorul Europei Centrale și de Est și a modului cum acestea contribuie la arhitectura lumii globale.

O perspectivă asemănătoare cu privire la exploatarea trecutului pentru influențarea prezentului se regăsește în cercetarea elaborată de Ion Mărginean, Iuliana Precupețu și Marius Precupețu (2004), intitulată *Surse ale suportului politic pentru democrație în țările postcomuniste*. De data aceasta, autorii identifică „fenomenul de discreditare a fostului regim comunist” pentru asigurarea suportului politic pentru democrație (Mărginean *et al.*, 41). Autorii realizează o evaluare a modului în care suportul politic s-a construit în țările foste socialiste, după căderea socialismului. Astfel, tendința inițială de comparare a țărilor ex-socialiste cu modelul occidental constituia un factor care asigura suportul politic în menținerea democrației. Pentru România, aderarea și integrarea țării în Uniunea Europeană prin asumarea valorilor democratice (*ibidem*, 48) a reprezentat principala modalitate de menținere a suportului politic. Ulterior, această strategie a fuzionat cu ideea conform căreia trecutul poate fi întrebuințat ca sursă pentru suport politic, mai exact invocarea elementelor sale negative, care, pentru mentalul colectiv vor fi de impact. Evidențierea lipsurilor sau a constrângerilor din perioada socialistă poate exercita o influență ridicată asupra societății, care, de teamă să nu revină la vechiul regim, va susține democrația.

Concluzii

Complexitatea conceptului de postsocialism este confirmată în mod repetat de eforturile de analiză a acestuia, dar și de conferire de sensuri noi, eforturi care continuă până în prezent (Genov, 2021; Schorch, & Habit, 2021). Deși cercetarea a urmat reprezentarea metaforelor „tranziție”, „imitație”, „involuție” și „socialism zombi”, s-au evidențiat două curente de abordare în cazul cercetătorilor estici și vestic. Studiile realizate de cercetătorii din est consideră o încadrare conceptuală mai potrivită a perioadei dintre socialism și capitalism drept „postcomunism”. Un prim argument este că acesta este mai racordat la realitatea din statele foste socialiste, unde au existat regimuri impuse de partidele comuniste (România, Ungaria, Germania de Est etc.). Alegerea acestui concept a permis evidențierea cu ușurință a elementelor sale specifice și a modurilor sale de manifestare, precum le evidențiază Bogdan Voicu (2005): deschiderea către globalizare, migrația forței de muncă, ascensiunea antreprenoriatului. Pe de altă parte, „postsocialismul” capătă valența unui concept abstract, construit de cercetătorii vestic pentru a analiza și critica socialismul Uniunii Sovietice. Nivelul de abstractizare este dat tocmai de metaforele „tranziție” și „imitație” care se asociază permanent postsocialismului. Prin urmare, se poate considera că, prin lentila vestică, postsocialismul își propune

să precizeze și să aplice teoriile capitalismului, fiind o perioadă limitată în timp. Însă, pe lângă faptul că aceste metafore nu reușesc să explice ce reprezintă postsocialismul, ignoră și pluralismul acestuia. Autoarea ia în considerare complexitatea postsocialismului prin prisma multitudinii de state care au trecut prin această transformare. De exemplu, particularitățile se manifestă diferit în țări precum Estonia sau Belarus. În cazul celei dintâi, schimbarea a presupus construirea unui brand promovat internațional, dar și apropierea de Uniunea Europeană și NATO. Pentru Belarus, postsocialismul a adus o perpetuare a valorilor și obiceiurilor socialiste, manifestând rezistență la schimbare. Raportarea la postsocialism drept „tranziție” și „imitație” a limitat aprofundarea postsocialismului, având tot timpul în vedere scopul său final – capitalismul. Aceste perspective au contribuit la un grad ridicat de generalizare și, astfel, de artificialitate a conceptului. Am luat în calcul și posibilitatea involuției, prin care acest scenariu prestabilit al postsocialismului este abandonat, considerând imitația o instalare a formelor fără fond care poate eșua. De asemenea, această metaforă demonstrează pe de-o parte, o mai bună racordare la realitatea Rusiei de după căderea socialismului, și totodată, faptul că finalul capitalist nu este neapărat viitorul universal. La aceste metafore se adaugă și „reforma” analizată de Vladimir Pasti (2006), care afirmă că trecerea de la comunism la capitalism se structurează sub forma unei transformări la nivel politic, economic și social, limitată în timp. Fixarea acestor repere se conturează în registrul postcomunismului, analizat prin prisma evoluției României. Metafora „socialism zombi” propune o construcție bazată pe experiența statelor foste socialiste, prin evocarea trecutului drept mod de influențare a prezentului. De fapt, aceasta atribuie o nuanță negativă trecutului nefast, fapt ce poate fi transpus în sens mai larg postsocialismului. Atât socialismul zombi, cât și postsocialismul se înscriu în registrul blamării socialismului și a reminiscentelor sale. În ansamblu, deși socialismul zombi a fost formulat și evaluat de cercetători estici, se poate adresa mai degrabă postsocialismului, ca instrument al celor vestici de critică a socialismului Uniunii Sovietice.

Pornind de la aceste metafore, postsocialismul tinde să rămână un concept artificial construit de către cercetătorii vestici, în încercarea de a înțelege și contura evoluțiile țărilor foste socialiste. Autoarea consideră, însă, faptul că particularitățile postsocialismului evidențiate până în prezent îi conferă o valoare reală care merită aprofundată. Din punctul de vedere al amplasării în timp și spațiu, postsocialismul ia naștere prin căderea socialismului în anul 1989, însă deznodământul său poate fi interpretat în dublă cheie. În primă instanță, se poate vorbi de scenariul pozitiv în cadrul căruia postsocialismul asigură tranziția de la socialism la capitalism, însă poate să apară și varianta în care ordinea capitalistă nu reprezintă cea mai bună variantă, astfel că o adaptare modernă a socialismului poate să se bucure de succes. Astfel, postsocialismul devine un proces dinamic, particularizându-se în funcție de specificitățile fiecărui stat. Un alt element care conferă legitimitate conceptului de „postsocialism” este metafora „reformă”, care accentuează faptul că se pot identifica transformări clare în evoluția societăților foste socialiste.

Deși orientarea predominantă a cercetătorilor este aceea de a cataloga perioada drept o tranziție care a condus la capitalism se evidențiază elemente care pot contribui la enunțarea unei definiții. Astfel, postsocialismul constituie o perioadă de transformări, ancorată în trecut, prin care statele ex-socialiste au trecut de la socialism la capitalism, printr-o serie de măsuri și reforme aplicate în concordanță cu istoria și tradițiile fiecărei societăți. Trecutul devine o istorie negativă, menită a fi abandonată în favoarea viitorului glorios – capitalismul, putând fi invocat pentru menținerea legitimității celui din urmă. Prin comparație, postcomunismul este un concept mai palpabil, propus și definit de cercetători estici, care aprofundează modul în care acesta se răsfrânge asupra societăților: deschiderea către globalizare, modernitate, liberalizarea piețelor, antreprenoriat. Deși poate fi caracterizat tot prin tranziție, postcomunismul tratează schimbarea ca un proces cu un parcurs clar. În fond, postsocialismul necesită o mai bună înțelegere și analiză, abandonând însă premisa conform căreia este doar un concept artificial creat de cercetătorii vestici. Autoarea apreciază faptul că „postsocialismul” devine un concept analitic demn de luat în considerare în cadrul oricărei cercetări care vizează state cu un trecut socialist. Principala motivație este determinată de necesitatea deslușirii semnificației trecutului pentru a înțelege prezentul și a anticipa viitorul. Mai mult, diversitatea particularităților fiecărui stat generează o multitudine de tipuri de postsocialism, cu specificitățile lor. Moștenirea sa poate fi tratată în raport cu postcomunismul, o direcție viitoare de cercetare putând fi reprezentată tocmai de comparația dintre postsocialism și postcomunism. În final, aceste eforturi ar permite atât definirea postsocialismului, cât și evaluarea pluralismului său conceptual în funcție de răsfrângerea tranziției asupra fiecărui stat.

Bibliografie

- Alexander, C. (2007). Soviet and Post-Soviet Planning in Almaty, Kazakhstan. *Critique of anthropology*, 27(2), 165-181.
- Bandelj, N. (2016). On postsocialist capitalism. *Theor Soc*, 45, 89-106.
- Berdahl, D. (2006). New directions in the study of postsocialist consumption. *Anthropology of East Europe Review*, 24, 2, 10-12.
- Bernhard, M. (2000). Review: Bunce, Valerie (1999) *Subversive Institutions: The Design and the Destruction of Socialism and the State* și Stark, David, Bruszt Laszlo (1998) *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*, *American Political Science Review*, 94, 2, 473-475.
- Blagojević, J., & Timotijević, J. (2018). Failing the Metronome: Queer Reading of the Postsocialist Transition, în J. F. Bailyn, D. Jelača, & D. Lugiarić (eds), *The Future of (Post)Socialism: Eastern European Perspectives*, NY: State University of New York Press, 71-88.
- Borelli, C., & Mattioli, F. (2013). The Social Lives of Postsocialism. *Laboratorium: Russian Review of Social Research*, 5, 1, 4-13.
- Boym, S. (2001). *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Brandstadter, S. (2007). Transitional Spaces: Postsocialism as a Cultural Process, *Critique of Anthropology*, 27(2), 131-145.

- Buchowski, M. (2004). Hierarchies of Knowledge in Central-Eastern European Anthropology..
- Buchowski, M. (2005). Correspondence: Reply to Chris Hann. *Anthropology of East Europe Review*, 23,1, 198-200.
- Burawoy, M. (1999). *The Great Involution: Russia's Response to the market*.
- Burawoy, M. (2001a). Neoclassical Sociology: From the End of Communism to the End of Classes, *American Journal of Sociology*, 106, 4,1099-1020.
- Burawoy, M. (2001b). Transition without Transformation: Russia's Involuntary Road to Capitalism, *East European Politics and Societies*, 15, 2, 269-290.
- Burawoy, M., & Verdery, V. (1999). *Uncertain Transition: Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield.
- Burchardt, M, & Kirm, G. (2017). *Beyond Neoliberalism: Social Analysis after 1989*. Palgrave Macmillan.
- Cervinkova, H. (2012). Postcolonialism, postsocialism and the anthropology of East-Central Europe. *Journal of Postcolonial Writing*, 48, 2, 155-163.
- Chelcea, L., & Druta, O. (2016). Zombie socialism and the rise of neoliberalism in post-socialist Central and Eastern Europe. *Eurasian Geography and Economics*.
- Domanski, H., (2000). Review Eyal, G., Szelenyi, I., & Townsley, E. (1998). Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe, *Polish Sociological Review*, 132, 473-479; *European Perspectives*, NY: State University of New York Press, 51-70.
- Eyal, G., Szelenyi, I., & Townsley, E. (1998). *Making Capitalism Without Capitalists: The New Ruling Elites in Eastern Europe*. London: Verso.
- Frader, L. (2006). Book Review Kligman, G., & Gal, S. (2000). *The Politics of Gender after Socialism*. NJ: Princeton University Press.
- Genov, N. (2021). Societal transformation: Eastern European experience and conceptualization, *International Area Studies Review*, 24(1) 3-17.
- Gerber, T. P., & Hout, M. (1998). More Shock than Therapy: Market Transition, Employment, and Income in Russia, 1991-1995, *American Journal of Sociology*, 104(1), 1-50.
- Hann, C.M. (2002). *Postsocialism Ideals, ideologies and practices in Eurasia*. Londra: Routledge.
- Hann, C. M. (2005). Correspondence: Reply to Michał Buchowski, *Anthropology of East Europe Review*, 23(1), 194-197.
- Hirt, S., Ferenčuhová, S., & Tuvikene, T. (2017). Conceptual forum: the “post-socialist” city, *Eurasian Geography and Economics*.
- Humphrey, C. (2002). Does the category ‘postsocialist’ still make sense?, in C.M. Hann, *Postsocialism Ideals, ideologies and practices in Eurasia*, Londra: Routledge.
- J.F. Bailyn, D. Jelača, & D. Lugarić (eds) (2010). The Future of (Post)Socialism: Eastern, in D. Rogers, *Postsocialisms Unbound: Connections, Critiques, Comparisons*. *Slavic Review*, 69, 1, 1-15.
- Kligman, G., & Gal, S. (2000). *The Politics of Gender after Socialism*. NJ: Princeton University Press.
- Kornai, J. (1992). *The Socialist System: The Political Economy of Communism*. Princeton: Princeton University Press.
- Kotz, D.M. (2018). *Socialist Future in Light of Socialist Past and Capitalist*.

- Kurti, L., & Skalnik, P. (2009). *Postsocialist Europe and the anthropological perspective from home*. New York, Oxford: Berghahn.
- Mărginean, I., Precupețu, I., & Precupețu, M. (2004). Surse ale suportului politic pentru democrație în țările postcomuniste. *Sociologie Românească*, 2(1), 41-59.
- Muller, M. (2019). Goodbye, Postsocialism! *Europe-Asia Studies*.
- Ost, D. (2018). The Endless Innovations of the Semiperiphery and the Peculiar Power of Eastern Europe, în J.F. Bailyn, D. Jelača, & D. Lugarić (eds), *The Future of (Post) Socialism: Eastern European Perspectives*, NY: State University of New York Press, 19-50.
- Owczarzak, J. (2009). Introduction: Postcolonial studies and postsocialism in Eastern Europe, *Focaal*, 53, 3-19.
- Pasti, V. (2006). *Noul capitalism românesc*. Iași: Polirom.
- Rowe, W., & Schelling, V. (1991). *Memory and modernity. Popular culture in Latin America*. London, New York: Verso.
- Saunders, R.A. (2018). "Brand" New States: Postsocialism, the Global Economy of Symbols, and the Challenges of National Differentiation, in J.F. Bailyn, D. Jelača, & D. Lugarić (eds), *The Future of (Post)Socialism: Eastern European Perspectives*, NY: State University of New York Press, 89-116.
- Schorsch, P., & Habit, D. (eds.) (2021). *Curating (Post-)Socialist Environments*. Bielefeld: Transcript.
- Simic, M. (2018). Teaching Postsocialism In A Postsocialist Country: Everyday As A Source Of The Political, *Genero*, 22, 143-161.
- Simonica, A. (2012). *Critical Engagements with and within Capitalism: Romania's Middle Managers after Socialism*. Budapest: Department of Sociology and Social Anthropology, Central European University.
- Stark, D. (1996). Recombinant Property in East European Capitalism. *American Journal of Sociology*, 101, 4, 993-1027.
- Stark, D., & Bruszt, L. (1998). *Postsocialist Pathways: Transforming Politics and Property in East Central Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Stenning, A., & Horschelmann, K. (2008). History, Geography and Difference in the Post-socialist World: Or, Do We Still Need Post-Socialism?, *Antipode*, 40, 2, 187-344.
- Velikonja, M. (2009). Lost in Transition. Nostalgia for Socialism in Post-socialist Countries. *East European Politics and Societies*, 23, 4, 535-551.
- Verdery, K. (1996). *What was socialism and what comes next?*. Princeton: Princeton University Press.
- Verdery, K., & Chari, S. (2009). Thinking between the Posts: Postcolonialism, Postsocialism, and Ethnography after the Cold War. *Comparative Studies in Society and History*, 51, 1, 6-34.
- Voicu, B. (2005). *Penuria Pseudo-Modernă a Postcomunismului Românesc. Schimbarea socială și acțiunile indivizilor* (vol. 1). Iași: Expert Projects.
- Zamfir, C. (2004). *O analiză critică a tranziției. Ce va fi "după"*. Iași: Polirom.